

ТОПОС ПЕЧЕРИ ЯК МОДЕЛЬ МНОЖИННОГО ПРОСТОРУ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ (НА ОСНОВІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ПАТЕРИКА)

Середньовічний світогляд бачить всесвіт як двоїсту систему духовного та земного. Така структурна особливість реалізується у літературних текстах за допомогою різних видів топосів. Острів, пустеля, місто, а також печера – всі вони виконують у тексті роль множинних просторів.

Києво-Печерський патерик не лише відобразив світоглядну парадигму XI–XVII ст., а й зберіг художні функції простору печери, що були успадковані від античності й трансформувались з огляду на запити середньовічної ідеології.

Ключові слова: Києво-Печерський патерик, печера, середньовічна література, антична література, множинний простір.

Зазвичай категорію простору розглядають як таку, що властива передусім візуальному мистецтву, проте вона грає не останню скрипку і в літературному творі. Насправді це поліфункціональний елемент, який працює на різних рівнях тексту. По-перше, він конструює особливий, окремий художній світ із власними законами. По-друге, демонструє світоглядно-філософські засади конкретної епохи, під час якої був написаний твір. По-третє, поняття простору для теорії літератури у контексті структуралізму є одним із чільних елементів тексту, який впливає на його жанр, сюжет, образну сітку, героїв тощо. Останньої думки зокрема дотримувались такі дослідники, як Михайло Бахтін, Юрій Лотман, Володимир Топоров, Умберто Еко та інші.

Говорячи про середньовічне мислення, варто згадати про дуальну світову систему, що розрізняла та розділяла духовний і мирський простори. Зважаючи на теоцентричну модель епохи, об'єктивним, себто реальним, вважали саме духовний світ, а досягнення небесного царства ставало головною метою життя кожної людини.

Такий світогляд відбився у працях середньовічних і ранньомодернових мислителів, філософів, теологів та астрономів. Зокрема Микола Кузанський та Джордано Бруно розвивали ідеї плюральних всесвітів, які віддзеркалились у тогочасній літературі та й у мистецтві як такому. Пізньосередньовічний німецький філософ, теолог і кардинал Микола Кузанський розглядав Всесвіт як недосконале, неадекватне вираження або розгортання Бога у царстві множинного та роздільного. Бог водночас присутній у внутрішній та нероздільній єдності – єдності,

що охоплює протилежні якості та вираження буття [2, с. 4].

Італійський філософ Джордано Бруно вважав «світ нескінченним і тому не визнав у ньому ніякого тіла, якому абсолютно необхідно було би перебувати посередині, або в кінці, або між цими двома межами». Також він стверджує, що «...велич Божого царства прославляється ще сильніше; Господь ушлавлений не в одному, а в безмірній множинності Сонць, не на єдиній землі, але на тисячах їй подібних, в нескінченній множинності світів» [2, с. 31–34].

Таку багаторівневу художню структуру конструює низка топосів, зокрема далекі острови, приховані міста, пустелі, печери тощо. Останній вид простору зазвичай апелює до самозаглиблення, самопізнання, медитативності, проходження шляху до Бога. Проте, звертаючись до цього конструкту, маємо тяглість традиції, яка відсилає нас до Античності.

Простір печери у контексті давньогрецької думки

Перш за все печера є чільним топосом у античній міфопоетиці, виконуючи роль житла чи укриття для таких персонажів, як Пан або Ендіміон, до прикладу. Варто почати з «*Одіссеї*» Гомера, яка репрезентує топос печери двоаспектно. По-перше, як спосіб переходу у потойбічний світ у царство померлих. По-друге, як образ жертovníка, з якого людина може звільнитися за допомогою хитрощів. Печера для кіклопа Поліфема – місце, де він тримав отари овець та кіз. Згодом вона стане в'язницею для Одиссея

та його товаришів. Печера також є оселею хтонічної істоти Скілли. Власне, і Кіклопа, і Скіллу Одиссей перемагає за допомогою сил розуму та кмітливості, а отже, й виходить із ув'язнення тісного замкненого простору.

Ще один хрестоматійний образ актуально-го топосу міститься у «Державі» Платона. У 7-му діалозі змальовується образ людини, що живе у печері та спостерігає не світ, а лише відбитки окремих об'єктів на стіні. Ця людина прирівнюється до в'язня, який має вийти з печери, звільнитися від темряви, щоб пізнати ці та інші об'єкти, щоб пізнати світ. Тобто знання дорівнюють до здіймання вгору до сонця, до світла. Саме таким чином платонівський Сократ метафоризує поняття структури людського розуміння.

Коментар Олексія Лосева до діалогу «Держава» розглядає печерну образність у контексті основоположної для платонізму ідеї про розрізнення двох основних всесвітів: світу, який можна досягнути розумом, і світу видимого, пов'язаного з людським існуванням. Печера і є символом темниці, у якій перебуває людська душа, що занурена лише у власну чуттєвість і не знає про шлях піднесення до блага як до першооснови буття і пізнання. Тому платонівська печера є абсолютним антиподом до «сонцеподібної» істини. Та водночас вона презентує початок руху людської душі до блага [7, с. 292].

Між печерами Гомера й Платона є вагома спільна риса – це потреба виходу із замкненого простору, який символізує незнання та страх перед природою. Гомерівські печери, у яких живуть хтонічні істоти, є образом давнього жертovníка, де відбувалися криваві та жорстокі підношення природі. Саме знання дало людині розуміння природних явищ і непотрібність настільки страшної жертви. Саме тому головна зброя Одиссея – хитрість і кмітливість. А тому платонівська печера – це своєрідна темниця невідання, але водночас і невідворотній етап до отримання знань за умови виходу з печери.

Отже, маємо три провідні характеристики печери в античні часи:

- топос, що асоціюється з неповним, хибним знанням;
- в'язниця;
- зв'язок із потойбічним світом.

Простір печери у контексті середньовічної думки

Якщо порівнювати художні методи й прийоми Античності та Середньовіччя, перш за все варто зважати на зміни світоглядної парадигми.

І якщо давні греки не проводили чіткої межі між божественним і земним, то для середньовічних європейців це розрізнення було основоположним. Тож із трансформацією ідеологій змінювались і функції-значення тих чи тих символів і кодів.

Безумовно це стосується і категорії простору печери, яка стала для ранніх християн місцем порятунку від Римської імперії та переросла у традицію печерних монастирів. Власне, ці зміни вплинули і на літературний художній текст, проте тут не варто повністю відкидати античну традицію зображення і трактування цього топосу. По-перше, він зберіг конотацію потойбіччя, яку, до прикладу, зустрічаємо у «Книзі чудес світу» Марко Поло. Оскільки цей текст знайомить середньовічного європейця з екзотичними культурами – то він автоматично являє протиставлення світів і понять «свого» й «чужого». Ця книжка фактично була відкриттям паралельного світу й досвідом пізнання множинності та варіативності нашої планети. Подорожі Африкою та Азією містять у собі обов'язкові описи ландшафту, а отже, й зображають гори та печери. Останні найчастіше мають функції не лише оселі й місця добування дорогоцінних каменів і металів. Зокрема печера часто була простором поховань, як-от у області Толман: «Мертвих спляють, а кістки, які лишаються, вони збирають у скриньку і відносять у великі та високі гори, а там вішають у просторах печерах. І вішають так, щоб ні людина, ні звір не змогли їх чіпати» [6].

До загробної тематики апелює й Данте Аліг'єрі у «Божественній комедії». По-перше, сам Данте потрапляє до Пекла через печеру. По-друге, печера не втрачає й функцій аскетичного житла. По-третє, у коментарі до 34-ї пісні «Пекла» є пояснення, що гомілки Люцифера затиснені й вточені у печери кам'яного дна Джудекки. Проте варто підкреслити, що у цьому випадку досліджуваний простір виконує функцію окремого локуса-пастки.

У куртуазній літературі простір печери сформувався на основі легенд про короля Артура та лицарів Круглого столу. Наприклад, в епічній поемі «Парцифаль» Вольфрама фон Ешенбаха печерний топос змальований у двох різних тональностях: похмурій і світлій.

Печера як простір молитви, аскези, скорботи й темряви описується у IX частині. Тут Перцифаль у пошуках Граалю зустрічає відлюдницю Сігуну, яка оплакує коханого лицаря, обіймаючи його труну. Власне, вона й радить герою звернутися до святого печерника Тревріцента, житло

якого описується підкреслено осяйно. Тревіцент – герой, що відсилає нас до перших християн, який відмовився від пристрастей, строго постував, молився і, що найважливіше, знав таємницю Граалю, адже був хрещеним і просвітленим. Тому цей герой асоціюється не так зі скорботою, як із світлом, знаннями та вірою, якими прагне ділитися з людьми.

«Смерть Артура» Томаса Мелорі також звертається до печерної образності. З одного боку, вона продовжує виконувати традиційну функцію поховання й ув'язнення. З іншого, асоціація печери-темниці тут також не втрачає своєї актуальності, проте тут вона виступає у ролі житла ще одного мудрого чоловіка – чаклуна Мерліна. У цьому сюжеті він хотів добитися цноти своєї дами, проте вона ув'язнила чоловіка у печері за допомогою хитрощів і втекла. Тож фіксуємо тут античну функцію печери як жертovníка, що пов'язаний з незайманою дівчиною. У цьому романі жертва повторює поведінкову модель Одиссея і за допомогою кмітливості ув'язнює умовного жреця в особі Мерліна. Проте не варто забувати, що Мерлін – це герой, який уже давно здобув знання і повертається у печеру, але проти своєї волі.

Як було вказано вище, печера стала ключовим простором для перших християн, притулком для печерних самітників та промовистим образом не лише у творах Отців церкви, а й у агіографії і Біблії. Досліджувана Іваном Франком перекладна «Повість про Варлаама та Іосафа» має індійське походження та раніше датування, проте значно вплинула на тогочасну європейську літературу. Крім цього згадуваний текст має алюзію не лише на Платонову печеру, а й зв'язок християнської аскези з традиціями Сходу.

Згадаймо головний сюжет твору, який відсилає до легенд про Будду. У індійського короля народився син Іосаф. Щоб уникнути пророцтва, яке рокувало царевичу навернення до християнства й аскетизму, батько будує для сина палац, оточує його здоровими людьми та розкошами, щоб Іосаф не дізнався, що у світі існують злидні та хвороби. Палац і вежа, на перший погляд, не подібні до печери з формалістичного погляду, проте вони тотожні у контексті міфу про печеру Платона. У цьому випадку Іосаф пізнає не світ, а те, що йому дозволяє побачити його батько, себто його викривлені відбитки. І саме вихід із палацу дає змогу героєві здобути знання про світ.

Печера стала вагомим просторовим образом і для *Києво-Печерського патерики*, який є фактично продовженням агіографічної традиції та ранньохристиянської літератури, що репрезентує топос печери у контексті аскези, усамітнення, тиші та смирення. Власне, це є збірник оповідань-слів, що вміщує історію заснування Києво-Печерської лаври, життє Феодосія Печерського та оповіді про інших послушників. Він був створений на основі листування ченця Печерського монастиря Полікарпа та єпископа Володимиро-Суздальського Симона, туди також входили тексти Нестора Літописця. Книгу уклали від XI до XVII ст., а отже, вона фіксує перебіг історичних подій і релігійних процесів, а також відбиває розвиток жанрово-стильових систем культурних епох від Середньовіччя до Бароко [5, с. 164].

Однією з прикметних ознак Києво-Печерського патерики є детальні просторові описи, які зумовлені специфікою теми текстів. У Словах 1 і 2 маємо розповідь про планування і зведення лаври, де описані, по-перше, точні розміри майбутнього храму, а, по-друге, план церкви у повітрі, який надала будівельникам Діва Марія. Таким чином за допомогою висхідної просторової траєкторії вибудовується двоїста модель всесвіту, що реалізується протиставленням верху та низу, небесною церквою як прототипом та її земним утіленням.

Проте протиставлення земного та небесного храмів – це не єдина і не основна полярність, яка виникає в межах Києво-Печерського патерики. Богородична церква як духовний осередок починається з рукотворної печери, яку свого часу викопав Іларіон і у якій оселився Антоній. Згодом зі збільшення кількості ченців, печера також збільшується. Тому зі згоди князя Ізяслава над печерами побудували монастир. Це створює ще одну відчутну полярність, що протиставляє земний і підземний монастирі й водночас створює плюральність мирського світу.

Топос печери, як і більшість просторових структур у патерику, має чіткий опис розмірів та інших властивостей. До прикладу, Слово 36 «Про преподобного Ісакія Печерника» розповідає про купця, який роздав нужденним людям і монастирям усе своє майно. Отримавши монарший постриг, він «[...] *затворився в одній з вулиць печери, в келії малій – близько чотирьох ліктів. [...] Приносив же [їх] (проскуру і воду) йому великий Антоній і подавав йому через віконце, [таке], щоб лише рука помістилася, і так він брав харч*» [4, с. 170].

Слово 19 «Про святого Афанасія Затвірника, який помер і знову на другий день ожив, і перебував [серед живих] літ 12» містить історію чоловіка, який повернувся до життя після смерті та отримав трансцендентне знання. Це знання не піддається озвучуванню, а тому Афанасій дав лиш одну пораду своїй братії і затворився у печері на 12 років: «Слухайтеся в усьому ігумена і кайтеся повсякчас, і молитесь Господу Ісусу Христу та Пречистій Його Матері, й преподобним Антонію та Феодосію, аби закінчити життя своє тут і сподобитися зі святыми отцями похованими бути в печері. Ці три речі – найголовніші з усіх речей, якщо хто [звичайно] зуміє все [це] зробити, як належить – лиш не зазнавайтесь! І більше не питайте мене, але молю вас, пробачте мені» [4, с. 100].

Печера як простір самозанурення та спілкування з Богом часто стає топосом явлення спокусу диявола, опір яким підтверджує сакральні знання та досвід духівника. З іншого боку, такий розвиток сюжету символізує зваби на життєвому шляху не лише монаха, а й кожної людини. Злі сили часто з'являються в образі голосів, янголів або й навіть у подобі Ісуса, вони відволікають героя від молитви, спокушають до скверни і можуть поглумитися над душею та тілом божого чоловіка. Слово 25 «Про Никиту Затвірника, який потім був єпископом у Новгороді», що оповідає про брата ігумена Никона, є одним із прикладів такої спокуси ченця темною силою:

«Никита ж не послушався сказаного ігуменом, а як захотів, так і сотворив – замурував за собою двері [печерної келії] і там перебував, не виходячи. Невдовзі ж спокушений був дияволом. Під час молитви чув голос, який молився з ним і нахоці невимовні, і цим спокусився [...]» [4, с. 118].

Аналізуючи Слова Києво-Печерського Патерика, можна виокремити кілька яскравих функцій печери, які поєднують у собі особливості як античної, так і середньовічної традицій:

- слугує простором для поховання;
- асоціюється зі справжнім знанням;
- є простором аскези, самозаглиблення та спілкування з Богом;
- передбачає тривале перебування;
- простір скорботи, скромності й утримання;
- простір чуд і видінь.

Зосереджуючись на формалістичному погляді, печера репрезентує не лише підземний простір, а й топос, що заглиблюється у гору, пронизує висхідну траєкторію, а отже стає своєрідною

зв'язковою «станцією» мирським та божественним світами. До того ж Києво-Печерські печери – це цілий підземний комплекс, місто з вулицями та нішами. Часто ченці уподібнюють своє перебування у печері до добровільного замурування чи то пак ув'язнення, коли зв'язок із світом відбувається лише через маленьке віконечко, куди йому передають проскуру та воду.

Античність постулювала простір печери як такий, що потребує виходу із неї. Цей топос асоціювався з хтонічним періодом людства, яке боялось і не розуміло природи, а отже, не володіло знаннями. Покидання печери прирівнювалось кроку до знань і до світла. Мотив жертви, який став частиною цього простору, накладає на нього своєрідну печать танатосу, що примножує печерне функціональне вираження.

Середньовічна літературна традиція у східнослов'янській, англо- та німецькомовній літературах розвиває топос печери, апелюючи до тогочасних світоглядно-філософських засад. Печера – це не лише додаток до тла чи ландшафту. Це містичний досвід занурення у себе, внутрішнього шляху до Бога. Це просторовий код, який виконує низку функцій і найголовніше – творить множинну художню просторову структуру.

Пізніше Френсіс Бекон і Мартін Гайдеггер розглядатимуть печеру як окремий світ для його мешканців: «Вогонь у печері [...] є “образом” для Сонця. Склепіння печери зображають небесне склепіння. Під ним [...] живуть люди. В цьому печероподібному приміщенні вони почувають себе “у світі” і “вдома” і знаходять тут опору» [9, с. 345–361].

У контексті Середньовіччя ці слова набувають яскравішого сенсу. Адже якщо Гомер чи Платон говорять про те, що печеру варто покинути, щоб добути знань, то середньовічні автори акцентують увагу на поверненні до печери. Людина, яка достатньо пізнала світ, його багатства й спокуси, намагається повернутися до скромного життя, до молитви і до самої себе. Тому печера для людини, що наситилась знаннями і широким світом, обирає свій власний світ у зменшеній, скромній формі. Тому середньовічна людина, повертаючись до печери, повертається до неї вже зі знаннями і бажанням духовного зростання. А духовне для Середньовіччя було об'єктивним, на відміну від мирського. Тому у цьому випадку повернення до печери – це не деградація, а концептуально природне звернення до вищого, більш реального, справжнього світу.

Список літератури

1. Данте Аліг'єрі. Божественна комедія. Київ : Укрвидавполіграфія, 2013. 606 с.
2. Койре А. От замнутого мира к бесконечной вселенной. Москва : Издательство «Логос», 2001. 288 с.
3. Лосев А. Ф. Примечания. Указатели. Платон. *Собрание сочинений: в 4 т.* Москва : Мысль, 1994. Т. 3. 655 с.
4. Патерик Києво-Печерський / упор. І. Жиленко; відп. редактор В. Колпакова. Київ : Видавничий дім «KM Academia», 1998. 348 с.: 37 іл.
5. Пелешенко Н. «На полі смиренному» Валерія Шевчука vs Києво-Печерський патерик: на полі інтерпретаційному. *Преподобний Нестор Печерський в історії української культури: збірник статей.* Харків : Акта, 2014. С. 162–177. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/12657>.
6. Поло Марко. Книга о разнообразии мира. URL: https://royallib.com/book/polo_marko/kniga_o_raznoobrazii_mira.html.
7. Полякова О. Л. Античный миф о пещере в контексте европейской культурной традиции. *Зарубежная литература. Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского.* 2013. № 6 (2). С. 292–295.
8. Франко І. Я. Про Варлаама і Йоасафа та притчу про єдинорога. *Зібрання творів : у 50 т.* Київ : Наукова думка, 1981. Т. 30. Літературно-критичні праці. С. 541–658.
9. Хайдеггер М. Учение Платона об истине. *Время и бытие. Статьи и выступления.* Москва : Республика, 1993. С. 345–361.
10. Шалагінов Б. Зарубіжна література від античності до початку XIX ст. : історико-естетичний нарис. Київ : KM Академія, 2013. 366 с.
11. Шевчук Валерій. На полі смиренному, або ж Новий синаксар Київський, писаний грішним Семеном-затворником святого Печерського монастиря. Київ : Дніпро, 1983. 190 с.

T. Kalytenko

**THE TOPOS OF CAVE AS A MODEL
OF MULTIPLIED SPACE IN THE MEDIEVAL LITERATURE
(ON THE BASIS OF KYIV-PECHERSK PATERICON)**

The medieval worldview understands the Universe as a dual system that divides and confronts two worlds, two entities – spiritual and terrestrial. This multiplied space was analyzed by different theologians, philosophers, and astronomers. It was also reflected in the literature of various genres. This structural feature is realized in the various types of spaces. There are an island, desert, city, and cave. All of them are represented in the literary text as models of plural spaces. Therefore, these models have a number of features, functions, and laws which require deeper analysis.

In my article, I realize a need for a solid investigation of its features in the context of Antiquity. Historical approach and textual analysis demonstrate an etymological thread of the phenomenon and provide a better understanding of the functioning of the topos of cave in the medieval literature. In fact, Antiquity did not present such a clear polarity of the organization of space as the Middle Ages did. Therefore, Antiquity united the world of gods with the world of people and blurred the boundaries between them. However, this period provided the examples of cave spaces which were implemented in the popular texts of Homer and Plato.

Despite the changes in the ideological paradigm, the artistic functions of the topos of cave were inherited from the Antiquity and preserved, transformed, and semantically enriched in medieval literature. However, if the cave of Plato was associated with false beliefs about the world, the medieval topos of cave concentrated true knowledge. In particular, this pattern is applied to the Kyiv-Pechersk Patericon as a prominent example of Eastern European medieval literature.

Key words: Kyiv-Pechersk Patericon, cave, medieval literature, ancient literature, multiple spaces.

Матеріал надійшов 19.07.2018